

KOROS-FEKETE SÁNDOR

HORVÁTH ANDOR ÉS A MAGYAR PROUST

**De hát miért is van
szükségünk az újabb
magyar változatra?
Miért egy újabb
nekirugaszkodás ennek
a hatalmas folyamnak,
mely még azzal sem
kecsegtet, hogy
a hullámokon lebegő,
árral sodródó,
akadályokkal küszködő
fordító előbb-utóbb
biztos révbe ér?**

A kinek nem volt még alkalma találkozni Horváth Andorral, az megnyugodhat: van még bőven lehetősége felfedezni őt, hiszen elegáns szelleme itt maradt velünk, írásaiban, beszélgetéseiben és nem utolsósorban átlényegüléseiben: román nyelvű önvallomásaiban (*Carte de vizită*, 2016) és műfordításaiban. Ismerkedjünk meg most kiadatlan munkájával, a *Swann* új fordításával, ezzel a két évtizedes vállalkozással, melynek végére egy könyörtelen kéz, a fordító halála tett pontot.

Marcel Proust regényfolyama, *Az eltűnt idő nyomában* 1913-ban indult útjára, ekkor jelent meg első kötete, a *Du côté de chez Swann*, szerzői kiadásban, miután a kéziratot több kiadó is elutasította. Nehéz szülés volt, erről tanúskodnak az előbbi körülmények mellett a szerző módosításaival telerótt kefelevonatok is, melyek a nyomdászokat feltehetően a kétségbeesésbe kergették. Az utólagos betoldásokkal telefirkált papírlapok csupán pillanatfelvételek a hatalmas munkáról, amely a gyémánt csiszolásához hasonlítható, azzal a lényeges különbséggel, hogy a világirodalom e drágakövének csiszolásához egy emberélet nem volt elég – Proust az utolsó három kötet megjelenését már nem érthette meg, 1922-ben elhunyt.¹

Művének magyar kiadása még hosszabb időt vett igénybe. Gyergyai Albert fordításában a harmincas években megjelent az első két kötet,² a harmadik csaknem fél évszázaddal később, Gyergyai halála után került kiadásra.³ Munkáját

újabb évtized múltán Jancsó Júlia folytatta, akinek erőfeszítései révén 2009-re végre kiegészült a regényfolyam teljes magyar fordítása.⁴ A mű centenáriumára készülve megjelent még az V. kötet javított másodkiadása is, 2017-ben pedig az I. kötet újrafordítása (*Swannék oldala*), így hát bízhatunk abban, hogy a közeljövőben elkészül végre *Az eltűnt idő...* teljes és egységes magyar változata.

A magyar Proust-fordítás nagy késéssel megjelent kiegészítő kötetei magától értetődően vetették fel az újrafordítás szükségességét. Az Atlantisz és Jancsó Júlia több évtizedre szóló vállalkozásával szinte egy időben ugyanez az igény fogalmazódhatott meg Horváth Andorban is.

De hát miért is van szükségünk az újabb magyar változatra? Miért egy újabb nekirugaszkodás ennek a hatalmas folyamnak, mely még azzal sem kecsegtet, hogy a hullámokon lebegő, árral sodródó, akadályokkal küszködő fordító előbb-utóbb biztos révbe ér?

A kérdést elméleti megközelítéssel felvetette már Ármeán Otília 2002-ben, Horváth Andor fordítását bevezető rövidke szövegében.⁵ A bemutatott Proust-szöveg a regény kezdete, egy összefüggő részlet, a felütéstől a nevezetes *petite madeleine*-ig, az emlékeket és érzelmeket felidéző teasütemény jelenetéig.⁶ Ezen első közlés idején a fordítás még folyamatban volt, talán azt is megkockáztathatjuk, hogy a fordító egy már kidolgozottnak tekintett, éppen ezért egységes bevezető részlettel ajándékozta meg olvasóit. A továbbiakban ez az anyag módosult, míg végül a *Swann* fordítása lezárult: Horváth Andor 2013. január 30-án rögzítette az első rész (*Combray*) fordítását, ugyanazon év augusztus 24-ére elkészült a regény második és harmadik része (*Swann egyik szerelme, Tájak neve: a név*). Időközben – tekintettel arra, hogy 2013 *Az eltűnt idő...* centenáriumának éve volt – a *Korunk* júliusi számában megjelent egy ízelítő a *Combray* fordításából, ezúttal öt rövidebb-hosszabb részlet a 11 évvel korábban közölt szövegrészből, az időközben végrehajtott módosításokkal és a folyóirat szerkesztőjének néhány kisebb javításával.⁷

A közlést Horváth Andor rövid tanulmánya vezeti be,⁸ ebben a fordítás nehézségeivel ismerteti meg az olvasót, miközben érdekes összehasonlításokat végez Gyergyai Albert és saját fordítása között, időnként bevonva a párhuzamba az eredeti szöveget is. A kiemelt példamondatok és kifejezések egy része a *Swann* akkor még lezáratlan fordításának részeiből származik – habár erre konkrét utalás nem történik –, láthatjuk tehát, hogy még mindig egy folyamatban levő szöveggel van dolgunk, a centenárium ténye semmilyen kényszert nem rótt a fordítóra, aki mintegy saját kedvtelésére végezte a nagy erőfeszítést igénylő munkát. Valószínűleg ez okozza, hogy a jól megválasztott fordításrészletek és a bevezető magyarázatok olvasása igazi élmény, miután betekintést nyerünk egy vívódásokkal teli, roppant összpontosítást követelő, emellett pedig igen aprólékos munkafolyamatba, láthatjuk annak eredményét is, a finoman gördülő, bizonyultságában is belső zeneiségtől áthatott, valóban folyamszerű prózát.

Térjünk itt vissza a felvetett kérdésre, ami a magyar újrafordítás célszerűségét illeti. A válaszadást Horváth Andor finoman vezeti fel, lépésről lépésre mutatja meg, miért vált időszerűvé Gyergyai Albert – továbbra is helytálló – fordítása mellett egy friss változat. Anélkül, hogy taglalná a befogadó közeg fejlődését, az olvasóközönségben és elsősorban magában a nyelvben végbe ment évszázados változásokat, rávilágít a feladatra: Gyergyai úttörő vállalkozása mellé felsorakoztatni immár egy olyan új fordítást, amely nagyobb hangsúlyt fektet a pontosságra, szöveghűsége, mindamellett megőrzi Proust mon-

datainak roppantul bonyolult felépítését, a szöveg sajátos, a regényprózában korszakalkotó szerkezetét.

E célkitűzést belehelyezhetjük a tágabb kontextusba is, ugyanis időközben napvilágot látott a Jancsó Júlia által lefordított négy regény, és e kiadás kiemelt célja a mai nyelvnek való megfelelés. Az Atlantisz sorozatát egy kisebb csapat tárta az olvasó elé: a fordító mellett Szabó Marcell kontrollszerkesztő, Miklós Tamás szerkesztő és Karafiáth Judit, a jegyzetek és utószók írója. Felsorolásunk célja csupán annyi, hogy megvilágítsuk Horváth Andor helyzetét, átérezzük vállalkozása magányosságát, melynek során magamagának kellett elvégezni a munkát és gondoskodni annak ellenőrzéséről, a szövegben való elmélyülés után – vagy azt időnként megszakítva, eltávolodva tőle – biztosítani a kontrollt, a kritikus szemű rálátást.

Másfelől e magányos fordítás kétségtelen előnye a kötöttségek, a kiadási folyamat kényszerének hiánya. Ennek köszönhetően Horváth Andor megengedhette magának azt a „luxust”, hogy a befejezett munkát pihentesse, időt adva magának a kellő eltávolodásra. A pihenő évekig tartott, a fordítás revideálása és átdolgozása feltehetőleg 2017 decemberében kezdődött el. 2018. február végére el is készült a javított változata annak a szövegnek, amely eredetileg az *Lk.k.t.*-ben jelent meg, és a *Combray* majdnem teljes I. részét (annak 90 %-át) tartalmazza; ezt követően március 14-re elkészült az I. rész vége és a II. rész bő egyharmada – sajnálatos módon a 2018. április 9-én bekövetkezett korai, hirtelen halál megakadályozta a folytatást.

A *Swann* centenáriumára írt rövid fordítói elmélkedésében⁹ Horváth Andor kitér a címek problémájára, elsősorban a folyamregény címére. Könnyen belátható, hogy az *À la recherche du temps perdu* magyar megfelelője sokkal inkább *Az elveszett idő nyomában*, mégis ezt az újítást csak Horváth Andor vállalta fel. Arról ugyan nincs tudomásunk, hogy tervezte-e a teljes mű lefordítását, állítása szerint csak a *Swann* újrafordítása szerepelt terveiben,¹⁰ ám írásában egyértelműen állást foglal egy új, szövegűbb változat szükségessége mellett, szemben Gyergyai 80 évvel korábbi munkájával, amely korának megfelelően az értelmező fordítást, a szöveg szépségének visszaadását részesítette előnyben. Arra is felhívja a figyelmet, számos példával illusztrálva, hogy Gyergyai fordítói lazasága, könnyedsége gyakran pontatlanságokhoz vezetett. Egyik beszédes példája ennek a belső címek kérdése. A 2. és 3. rész címei (*Un amour de Swann*, *Noms de pays: Le nom*) Gyergyainál: *Swann szerelme*, ill. *Helynevek: A név*. Az előbbiből kimaradt egy lényeges határozatlan névelő, az utóbbi esetében pedig a helynév kifejezés alkalmazása ma már nem elfogadható. Horváth Andor javaslatai – *Swann egyik szerelme*, *Vidékek neve: A név* – nyilvánvalóan jobbak. Sokkal nehezebb kérdés a regény főcímének fordítása, mivel a francia *Du côté de chez Swann* a magyarban nehezen visszaadható határozószókat használ. A *chez* előljáró itt konkrét birtokot jelöl, 'Swann birtoká'-t, ehhez viszonyul a helyhatározó szerkezet (*du côté de*), amelyet legegyszerűbben 'oldalán'-nak fordíthatnánk. Ha azonban a kifejezéseket összekapcsoljuk, a legkézenfekvőbb megoldáson is – „Swannék oldalán” – azonnal látszik, hogy sántít, többletjelentést hordoz, nem tartható. Anélkül, hogy kitérnénk az 'oldal' értelmezésére, hiszen megtette ezt már Horváth Andor a hivatkozott bevezetőben,¹¹ érdemes megemlíteni, hogy Jancsó Júlia – aki nem szándékozott változtatni a regényfolyamnak a magyar köztudatban rögzült címén – az első regény címében bátran alkalmazta a *Swannék oldala* megoldást, melynek magyarázatát a könyv értő olvasójára bízta.

A címek mellett minden könyv egyik sarkalatos pontja a kezdőmondat. Horváth Andor súlyának megfelelően kezelte a kérdést, az első látásra egyszerűnek tűnő mondatban – „Longtemps je me suis couché de bonne heure” – felismerte annak zeneiségét, számos variánst vázolt fel, szembehelyezve azokat Gyergyai meglehetősen „lapos” megoldásával: „Sokáig korán feküdtem le.” A kezdő passzusok nem szerepelnek a 2013-ban közreadott regényrészletben, a kéziratban azonban megtalálható az akkor – de már a 2002-ben közölt fordításban is – használt változat: „Hosszú időn át már koraeste ágyba kerültem.” A mondat szépen követi a francia eredeti zenei ívelését, ám még szebb a 2013-ban kiválasztott (a kéziratban fel nem használt) megoldás: „Esténként sokáig korán lefeküdtem.” A többi lehetséges változat¹² is törekszik a zeneiség megőrzésére, ám végül egyik sem nyerte el maradéktalanul a fordító tetszését, ugyanis a 2018-ban felfrissített szövegben egy radikális változást találunk, a mondat így hangzik: „Koránfekvő voltam sokáig én is.” Ez már merészebb ötlet, átrendezi a mondat dallamát, ritmusát, súlypontját, sőt, az értelmét is módosítja azáltal, hogy a végére betoldja az „is” szócskát. Megfigyelhetjük, hogy a mondat szókészlete szinte azonos a Gyergyaiéval, mégis hatalmas a különbség a két megoldás között.

Idézzünk fel egy mondatot a *Swann* első oldalairól, illusztrálandó a fordítók eltérő szóválasztását, mondatépítését. Alább, az első hasámban Gyergyai Albert fordítását olvashatjuk, a következő kettőben Horváth Andor 2013-as, illetve 2018-as változatát.

Gondolkodtam, hány óra lehet; hallottam a vonatok fűttyét, amely, közelebb vagy messzebb, mint madárénekek az erdőben, föl-mérte a távolságokat, mintegy leírta előttem a kihalt táj kiterjedését, ahol a magányos utas siet a közeli állomás felé; s az a kis ösvény, amelyet követ, most mélyen belevésődik az emlékezetébe, annak az izgalomnak a révén, amelyet az új helyek, a szokatlan cselekedetek keltenek benne, egy iménti beszélgetés, a búcsú egy idegen lámpa alatt s a visszatérés közeli édessége – mindaz, ami követi az éjszaka csendjében.

Találgattam, hány óra lehet, vonatfűttyöt hallottam, amely, aszerint, hogy milyen messziről jött, mint erdőben a madárdal, távolságot jelzett, leírta előttem a néptelen mező kiterjedését, ahol a közeli vasútállomás felé igyekvő utazónak ez a gyalogút, amelyen halad, emlékezetébe vésődik majd az izgatottságtól, amit az új helyszín, a szokatlan cselekedetek, az imént véget ért beszélgetés, az idegen lámpa fényénél lezajlott búcsú idéztek elő, mert mindezek elkísérik az éjszaka csendjében, no meg a mielőbbi visszatérés szelíd öröme.

Találgattam, hány óra lehet, vonatfűttyöt hallottam, amely, akár messzebről, akár közelebről jött, távolságokat szelt át, mint madár éneke az erdőben, s leírta előttem a néptelen mező kiterjedését, ahol egy utazó sietősen halad a közeli vasútállomás felé, és a keskeny út, amelyen jár, emlékezetébe vésődik az izgatottságtól, amit a most megismert hely, a szokatlan cselekedetek, az imént véget ért beszélgetés, az idegen lámpa fényénél lezajlott búcsú idéztek elő, mert az éjszaka csendjében mindezek vele tartanak még, no meg a mielőbbi visszatérés szelíd öröme.

A mondatok összecsengenek, a megoldások hasonlóak, az újabb fordítások mégis gördülékenyebbek, könnyedén lendülnek át azon a ponton, amelyet Gyergyainál egy pontosvessző jelez, és precízebben kezelik a szöveget, amint az a mondat befejezéséből kitetszik. Itt Gyergyai a mondat szépségének érdekében az utolsó mellékmondatnál („mindaz, ami...”) összefoglalja a gondolatjelet meg-

előző felsorolást, Horváth Andor viszont tiszteletben tartja az eredeti sorrendet, és a mellékmondatot („mindezek...”) a helyén szerepelteti, majd egy hangsúlyos mellérendelő szerkezettel vezeti be a felsorolás utolsó elemét. A példa csupán csepp a tengerben, ám jól ábrázolja a prousti mondat bonyolultságában is megkapó szépségét és a magyar fordító feladatának nehézségét, akinek egy egészen másként építkező nyelven kell megteremtenie a szépen hullámzó mondatokat. Ugyanitt megfigyelhetjük a két Horváth-verzió közötti különbségeket, nyomon követhetjük a szöveg finomodását az avatott kezekben.

Vegyünk most szemügyre egy kis részletet a regény második részéből, ezúttal az eredetivel együtt.

Peut-être aussi à force de dire qu'elle serait malade, y avait-il des moments où elle ne se rappelait plus que c'était un mensonge et prenait une âme de malade. Or ceux-ci, fatigués d'être toujours obligés de faire dépendre de leur sagesse la rareté de leurs accès, aiment se laisser aller à croire qu'ils pourront faire impunément tout ce qui leur plaît et leur fait mal d'habitude, à condition de se remettre en les mains d'un être puissant, qui, sans qu'ils aient aucune peine à prendre, d'un mot ou d'une pilule, les remette sur pied.

Amellett tán már annyiszor ismételtette, hogy beteg lesz a muzsikától, hogy bizonyos pillanatokban nem tudhatta, hazudik-e vagy nem, és így biztonság kedvéért egy beteg lelkét vette magára. Viszont ezek a betegek kénytelenek maguk vigyázni a rohamaikra, s ha egyszer belemennek abba, hogy a saját óvatosságukkal mérsékeljék rohamaik sürűségét, szívesen hiszik, hogy büntetlenül tehetik azt, ami tetszik nekik, s ami rendesen bajjal jár – de csak azzal a feltétellel, hogy valami hatalmas lény kezébe adhassák magukat, aki nem kíván majd tőlük semmi újabb megerőltetést, s egy szóval vagy egy pilulával megint egészségessé varázsolja őket.

Bár az is lehet: annyiszor előlegezte már a rosszulletet, hogy némelykor maga sem emlékezett arra, hogy hazugság, és egy beteg lelke költözött belé. A betegek pedig, mivel belefáradnak abba, hogy rohamaik gyakorisága jó magaviseletükön múljék, szívesen elhitetik magukkal, hogy büntetlenül tehetik azt, amiben kedvük telik, noha rendszerint rosszulletet okoz, ha rábízhatják magukat valakire, akinek hatalmában áll – anélkül, hogy ők a kisujjukat mozdítanák – egyetlen szó vagy egyetlen pasztilla segítségével lábra állítani őket.

Gyergyai fordítása (középen) láthatóan hosszabb, részben azért, mert magyarázó célzattal kibővíti a szöveget („biztonság kedvéért”), részben pedig amiatt, hogy a második mondat elejébe túlságosan belebonyolódik, nem tud megbirkózni az igealmozás okozta nehézségekkel (öt egymást követő ige az első mellékmondatban, hat a főmondat elején), a szöveget átrendezi (kihagyja a „befáradnak” igét, majd bevonja a „ha egyszer belemennek abba...” nehézkos konstrukciót). Ehhez képest Horváth Andor fordítása elegánsan veszi az akadályt, tömör és pontos, talán annyi róható fel neki, hogy egyik mellékmondata első látásra némi zavart kelt: „...büntetlenül tehetik azt, amiben kedvük telik, noha rendszerint rosszulletet okoz, ha rábízhatják magukat valakire...” – itt az utolsó (feltételes) mellékmondat nem az előtte állóhoz, hanem az azt megelőzőhöz kapcsolódik.

Lássunk néhány példát arra, hogyan alakult Horváth Andor szövege a 2013-ban befejezettnek tekintett fordítás 2018-ban elvégzett revíziója idején. Íme egy egyszerű mondat:

Swann úr, az apa, tőzsdeügynök lévén, „a Swann-fiúnak” élete végéig egy olyan kasztban volt a helye, ahol a vagyonok, akárcsak az adófizetők egy bizonyos osztályában, ennyi meg ennyi jövedelem között mozognak.

Ha egyszer Swann úr, az apa, tőzsdeügynök volt, az élete végéig egy olyan kasztban jelölte ki „a Swann-fiú” helyét, ahol a vagyon, akárcsak egy-egy adófizetői kategóriában, ennyi meg ennyi jövedelem között mozog.

Érzékelhető frissességet hoz a határozó igenév + múlt idejű ige felcserélése a múlt idejű, ill. jelen idő igék dinamikus kontrasztjával. A szöveg olvashatóságának javulása még jobban érzékeltethető az alábbi példával, amely a hálószo-bája felé induló gyermek-elbeszélő szomorúságának (szag)érzéki leírása:

E gyűlöletes lépcsőházban pedig, ahol oly szomorúan indultam mindig szobám felé, bútorlakk szaga terjengett, s ez a szag mintegy felszívta, lekötötte az én minden este átél, különös bánatomat, miáltal kegyetlen voltát énem talán csak még fokozottabban érzékelt, mivelhogy így, szaglási inger formájában, értelmem már nem tudta belőle kivenni a maga részét.

Abban a gyűlöletes lépcsőházban, amely mindig annyira elszomorított, alighogy oda beléptem, bútorlakk szaga terjengett, s ez a szag mintegy magába szívtá, lekötötte az én különös, esténkénti bánatomat, s emiatt talán még jobban megkínzott, mivel ebben a formában, szaglási ingerként értelmem nem férhetett hozzá.

Itt is érezhetően egyszerűsödik a mondat, bár még mindig az alárendeltségi viszonyok tömkelegére építő prousti mondatalkotással van dolgunk. A lépcsőháznál maradvá, egy újabb apró részletben megfigyelhetjük, hogyan alakul át gyökeresen a rövid mondat (idézetünk elején), hogyan könnyebbül meg a hosszabb mondat az egyes szám alkalmazásával, és hogyan válik szinte légiessé a befejezése:

Sok éve van már ennek. A lépcsőház fala, amelyen a gyertyafényt felkúszni láttam, régóta nincs már. Leomlottak énbennem is dolgok, amelyekről azt hittem, hogy örökké tartanak, s új kínoknak és új örömöknek életet adó új dolgok épültek, akkor még előre láthatatlanok, mint ahogy a régiek megértése egyre nehezebbé vált közben.

Azóta sok-sok év telt el. A lépcsőház fala, amelyen a gyertyafényt felkúszni láttam, régóta nincs már. Leomlott bennem is annyi minden, amiről azt hittem, hogy örökké tart, s új kínoknak és új örömöknek életet adó új dolgok épültek, akkor még előre láthatatlanok, miközben a régieket egyre nehezebb már értenem.

Abban a kedves, bensőséges jelenetben, amikor az anya felolvás a fiának, a leírás csodálatosan adja vissza az anya hangjának melegségét, melyben valósággal átlényegül a gyerek számára még ismeretlen irodalmi szöveg (az olvasó számára pedig ugyanolyan csodálatos leírása ez az anya és fia közötti szoros lelki kapcsolatnak). A két szövegváltozat lényegesebb eltéréseit kiemeltük:

Akkor is így tett, amikor George Sand prózáját olvasta – amely mindenkor jóságot, lelki *finomságot* áraszt, ő pedig nagymamától azt tanulta, hogy ezeknél magasabb rendű nincs is az életben, tőlem viszont csak sokkal később tanulta meg azt, hogy *az irodalomban nem állnak minden fölött* – ezért ügyelt arra, hogy hangjában ne maradjon semmi kicsinyes és mesterkelt, *ami akadályozná, hogy a sodró erejű áramlás jól beletaláljon, és a nekik leginkább megfelelő természetes gyöngédséggel, kiáradó szelídséggel szólaltatta meg e színte egyenesen az ő hangjára írott mondatokat, amelyek mondhatni mindenestül kitöltötték érzékenysége egész regiszterét. Az odailó hangszínt keresve rátalált ama szívélyes hanglejtésre, amely e mondatokat megelőzte és tollba mondta, jóllehet ennek jelét a szavakban nem találni, de ő épp e hanglejtés jóvoltából menet közben letompította az igeidők minden érdességét, a félmúltba és az elbeszélő múltba belelopta a jóságban megbúvó szelídséget, a gyöngédségben rejlő melankóliát, úgy terelte a végéhez közeledő mondatot a mindjárt kezdődő új irányába, hogy az egymást követő szótagokat hol fölgyorsította, hol meg lelassította, hogy ily módon, noha különböző idõtartamban, egyenletes ritmust vegyenek fel, miáltal az olyannyira hétköznapi prózába életet lehelt, érzelmes és folyamatos életet.*

A *Combray* I. részét befejező passzus elejét Horváth Andor második nekifutásra alaposan átdolgozta. A részlet kiválóan példázza, hogyan épül fel a mondat terjedelmes épülete az apró elemekből, hogyan cserélgeti ezeket a fordító a szókészletéből választott színesebb vagy éppen alakilag jobban illeszkedő „tég-lákkal”, ha szükséges, az elemek helyét is változtatva, átrendezve őket a „kötőanyag” hatékonysága, a viszonyok pontosabb érzékeltetése végett (lásd az 1. változatban szereplő „esti levetkőzés drámájának” szóösszetétel szétbontását a 2. verzióban), vagy akár a kiugró felületeket lecsiszolva az egyöntetű, gördülékeny mondatvezetés érdekében (vö. „ó, az a keserves feljutás” az első változatban, ill. „kezdődhet a felfele tartó keserves út” a másodikban):

Emiatt történt, hogy hosszú időn át, ha éjszaka felébredtem, és újra feltámadt bennem *Combray* emléke, nem is jelent meg előttem egyéb, mint az egyöntetű sötétségből kimetszve ez a fényes sáv: bengáli tűz fellobbanása vagy áramvetítő világít meg és szabdal fel ekként egy épületet, miköz-

Akkor is így tett, amikor George Sand prózáját olvasta, amely mindenkor jóságot, lelki *emelkedettséget* áraszt, ő pedig nagymamától azt tanulta, hogy ezeknél semmi sem magasabb rendű az életben, tőlem viszont csak sokkal később tanulta meg azt, hogy *a könyvekben ez nem éppen így van* – ezért ügyelt arra, hogy hangjában ne maradjon semmi kicsinyes és mesterkelt, *ami esetleg feltartóztatná a sodrás erejét, és ezeket a szinte egyenesen az ő hangjára írott mondatokat, amelyek mondhatni érzékenysége egész regiszterét kitöltötték, hozzájuk leginkább illő természetes gyöngédséggel, kiáradó szelídséggel szólaltatta meg. A megfelelő hangot keresve rátalált arra a szívélyes hanglejtésre, amely e mondatoknál régebbi, hiszen azok belőle születtek, jóllehet ennek a szavak semmi jelét nem mutatják, ő viszont úgy adta elő őket, hogy hanglejtésével letompította az érdesebb igeidőket, a félmúltba és az elbeszélő múltba belelopta a jóságban megbúvó szelídséget, a gyöngédségben rejlő melankóliát, úgy terelte a végéhez közeledő mondatot a következő irányába, hogy az egymást követő szótagokat hol fölgyorsította, hol meg lelassította, mert ezáltal időtartamuk ellenére a ritmusuk egyenletes maradt, és így ebbe az olyannyira hétköznapi prózába életet lehelt, érzelmes és folyamatos életet.*

Így hát, ha éjszaka felébredtem, és *Combray* emléke újra feltámadt bennem, hosszú időn át nem is láttam mást, mint ezt a fényes, az egyöntetű sötétségből kimetszett sávot: bengáli tűz lobbanása vagy áramvetítő fénye világít meg és szabdal fel úgy egy épületet, hogy többi része beleme-

ben annak többi része az éj sötétjébe merül; e sávot lent, ahol elég széles, a kis szalon meg az ebédlő tölti ki, látszik egy kevés a homály borította sétányból is, amelyen Swann úrnak, szomorúságom öntudatlan okozójának kell érkeznie, az előszoba, amelyen áthaladtam az első lépcsőfokig, majd e szabálytalan piramis egyedüli, keskeny törzse, maga a lépcsőház – ő, az a keserves feljutás –, fent pedig hálósobám s a kis folyosó az üvegajtóval, melyen a mama bejöhét hozzám, egyszóval amiatt, hogy mindig ugyanarra az órára esett, s mindentől, ami körülvette, elkülönülten, egymaga vált ki a sötétségből, az esti levetkőzés drámájának mindig csak ezt a szigorúan kötelező díszletét láttam (ahogyan régi színdarabok élén szokás volt egykor feltüntetni: Vidéki előadásokon sem hiányozhat). Mintha bizony Combray ennyiből állott volna: a keskeny lépcsők, a két emelet, az óramutató állandóan este hét órát jelez. Pedig ha megkérdez valaki, azt válaszolom: Combray több volt ennél, és a nap más órájában is létezett. De mivel csupán a szándékos emlékezet, a tudat emlékezete szállította azt, amit ekként felidézek, és mivel ez a múlttól tájékoztat ugyan, csak éppen semmi a múltat abban nem őrzi, erre a maradék Combray-ra nem is lett volna soha kedvem gondolni. Számomra mindez halott volt valójában.

Az előbbihez hasonló átdolgozáson ment át a *Combray* II. részét bevezető mondat, a kisváros és temploma frappáns, megkapó leírása:

Combray a távolból, tíz mérföldnyi körzetben, a vonat ablakából, amikor a Húsvét előtti héten érkeztünk, egy templom volt, semmi több: magába sűrítette és képviselte a várost, beszélt róla és szólott érte a messzeségnek, közelebről pedig úgy fogta szorosán össze sötét színű, magas köpenye körül a mező kellős közepén, szél ellenében, mint bárányokat a pásztorlány, az összeverődött házak gyapjas, szürke hátát s az őket, mint kisvárost egy primitív festő vásznán, tökéletes körív mentén elkerítő városfal itt-ott még álló maradványát.

rül az éj sötétjébe. E sáv alsó, meglehetősen széles részén látható a kis szalon, az ebédlő, továbbá egy kevés a homályba vesző sétányból, melyen Swann úr, szomorúságom öntudatlan kiváltója érkezik, és az előszoba, azon keresztül jutok az első lépcsőfokig, kezdődhet a felfele tartó keserves út, és látható maga a lépcsőház is, e szabálytalan piramis egyedüli, keskeny törzse, a felső szinten pedig hálósobám és a kis folyosó az üvegajtóval, arra tud jönni a mama, egyszóval amiatt, hogy az esti vetkőzés állandóan ugyanarra az órára esett emlékeimben, s mindentől elkülönülten, egymagában vált ki a sötétségből, e drámának mindig csak ezt a szigorúan kötelező díszletét láttam (ahogyan régi színdarabok élén szokás volt egykor feltüntetni: Vidéki előadásokon sem hiányozhat). Mintha bizony Combray csupán a keskeny lépcsőházból, a két emeletből, az állandóan este hét órát mutató faliórából állott volna. Pedig ha bárki megkérdez, azt válaszoltam volna: Combray több volt ennél, létezett a nap többi órájában is. Mivel azonban az imént felidézett képet csupán a szándékos emlékezet, a tudat emlékezete hozta elő, az pedig tájékoztat ugyan a múlttól, de nincs benne semmi, ami őrzi is ezt a múltat, erre a fennmaradó Combray-ra nem is lett volna soha kedvem gondolni. Számomra mindez halott volt valójában.

Mielőtt a nagyhéten odaértünk volna, a vonatból szemlélve, tíz mérföldes körzetben Combray csupán annyi volt: egy templom, mely összegezte és képviselte az egész várost, beszélt róla a messzeségnek és szót emelt érte, sötét, magasba nyúló köpenye körül pedig úgy fogta szorosán össze a mező kellős közepén, szél ellenében összeverődött gyapjas, szürke hátú házakat, mint bárányokat a pásztorlány s velük együtt, ahogyan primitív festők vásznán látható, egy tökéletes körív mentén a kisvárost övező városfal itt-ott még meglévő maradványát.

Az idézet elején az első változat szöveghű megoldását a második feláldozza, ezáltal gördülékenyebb mondatot kapunk – a vége is olvashatóbbá válik, miután

a fordító helyrehozta az első változatnak a francia eredetihez való ragaszkodásból származó hibáját, ti. a templom nem a házak *hátát* fogja össze, hanem magukat a *házakat*, bár a francia olvasó számára az előbbi is érzékletesen képszerű („...tenant serrrés [...] les dos laineux et gris des maisons...”).

Lépünk tovább a szövegben, tekintsünk egy szösszenet erejéig egyet a könyv számos eszmefuttatásai közül, melyeknek tárgya a művészet. Még mindig a kis-kamasz narrátor szeretett kisvárosában vagyunk, és éppen a színházról esik szó:

Osztálytársaimmal is állandóan a színészekről beszélgettem, s noha mit sem tudtam még a színész-mesterségről, mind közül ennek alakjában támadt bennem először sejtetem arról, hogy mi a Művészet. A legkisebb különbség is, ahogyan egyik vagy másik előadott és másként árnyalt egy tirádát, fölmérhetetlen jelentőségűnek tetszett a szememben.

Osztálytársaimmal is állandóan színészekről beszélgettem, s jóllehet mit sem tudtam még a művészet eme formájáról, valamennyi közül benne éreztem meg először azt, hogy mi a Művészet. Mérhetetlenül fontosnak találtam a legkisebb különbséget, leheletnyi árnyalatot is, ahogyan egyikük vagy másikuk előadott egy tirádát.

Megfigyelhetjük az elemek áthelyezéséből adódó módosulásokat, melyek az értelmézést nem érintik ugyan, a mondat hangzását azonban érezhetően javítják: „...támadt bennem először sejtetem...” – „...benne éreztem meg először...”, itt a fennköltsegről szívesen lemondunk az egyszerűbb kifejezés kedvéért; az „árnyalt” – „árnyalat” szópár ugyancsak szembetűnő, a második változatban a „leheletnyi árnyalat” első látásra szóismétlésnek tűnik, ám a mondat illetően átrendezése egyértelműen feloldja az első változat nehézkességét („ahogyan egyik vagy másik előadott és másként árnyalt...”).

Vegyünk most egy hosszabb példát a regénybeli valóságról, arról a folyamatról, melynek eredményeképpen az író által megteremtett világ az olvasó benső – tehát legigazabb – valóságává lesz. A részlet mellé tükör gyanánt odaállítjuk a francia eredetit is, Horváth Andor második változatában pedig (jobbaldalt) kiemeljük az első változatból kihagyott részletet:

Et une fois que le romancier nous a mis dans cet état, où comme dans tous les états purement intérieurs, toute émotion est décuplée, où son livre va nous troubler à la façon d'un rêve mais d'un rêve plus clair que ceux que nous avons en dormant et dont le souvenir durera davantage, alors, voici qu'il déchaîne en nous pendant une heure tous les bonheurs et tous les malheurs possibles dont nous mettrions dans la vie des années à connaître quelques-uns, et dont les

S mihelyt a regényíró előidézte bennünk ezt az állapotot, amelyben – a tisztára lelki állapotok módjára – minden emóció megsokszorozódik, amelyben könyve ugyanúgy felkavar, mint egy álom, de az alvás közben látottaknál világosabb álom, amelynek emléke is tartósabb, akkor azt teszi, hogy ami boldogság és ami szerencsétlenség csak lehetséges, azt ő egy óra leforgása alatt mind elszabadítja bennünk, holott az életben évekbe telne, hogy

S mihelyt a regényíró jóvoltából olyan állapotba kerülünk, amelyben – jellemzően a tisztán tudati állapotokra – minden emóció megsokszorozódik, az olvasott könyv pedig ugyanúgy felkavar, mint egy álom, de az igazán világosabb és tartósabb álom, akkor egy óra leforgása alatt ránk szabadítja a világ minden boldogságát és minden szerencsétlenségét, holott a való életben évekbe telne, amíg megismernénk közülük néhányat, de nem a legnagyobbakat, azok ugyanis

plus intenses ne nous seraient jamais révélés parce que la lenteur avec laquelle ils se produisent nous en ôte la perception; (ainsi notre cœur change, dans la vie, et c'est la pire douleur; mais nous ne la connaissons que dans la lecture, en imagination: dans la réalité il change, comme certains phénomènes de la nature se produisent, assez lentement pour que, si nous pouvons constater successivement chacun de ses états différents, en revanche la sensation même du changement nous soit épargnée).

merjünk, a legnagyobbak pedig soha nem is tárulnának fel előttünk, mivel megtörténtük lassúsága megfoszt érzékelésüktől. (Ilyen például az, hogy az élet során szívünk megváltozik, erről azonban csak képzeletben, csak olvasmányainkból szerzünk tudomást: változása a valóságban úgy következik be, mint olyik természeti jelenség, épp elég lassan ahhoz, hogy, noha tudomásul vesszük megváltozott állapotai egymásutánját, maga a változás érzete elkerül bennünket.)

örökre rejtve maradnának előttünk, mivel lassabban történnek annál, hogysem érzékeink követhetnék őket. (Ilyen például az, hogy szívünk változik az élet folyamán, *aminél nincs is fájdalommasabb*, erről azonban csak képzeletben, csupán olvasmányainkból értesülünk: változása a valóságban úgy következik be, mint némely természeti jelenség, épp elég lassan ahhoz, hogy, noha tudomásul vesszük az egymást követő változásokat, nem részesülünk magának a változásnak az érzetében.)

A gondolat szépsége mellett figyeljünk a kis részletekben rejlő finomságokra is: az „amelyben... – amelyben... – amelynek...” vonatkozó névmások ismétlődésének műves kiiktatása a mellérendelések révén; „soha nem is tárulnának fel előttünk” / „rejtve maradnának előttünk”; „megtörténtük lassúsága megfoszt érzékelésüktől” / „lassabban történnek annál, hogysem érzékeink követhetnék őket”; „noha tudomásul vesszük megváltozott állapotai egymásutánját, maga a változás érzete elkerül bennünket” / „noha tudomásul vesszük az egymást követő változásokat, nem részesülünk magának a változásnak az érzetében”.

Amikor Proust képzeletbeli kedvenc regényírójáról, Bergotte-ról elmélkedik, akár a szerzőre is gondolhatunk, hiszen ő is gyakran „szabad folyást enged” eszmefuttatásainak, és regénye ürügyén szépen kimunkált mondatokkal avatja be az olvasót művészetfelfogásának rejtjelmeibe:

Később írott műveiben ugyanis, ha egy-egy fontos igazság vagy híres székesegyház neve került a tolla alá, megszakította a történetet és invokáció, megszólítás vagy terjedelmes ima formájában szabad folyást engedett ennek a szóáradatnak, amely a korábbi művekben még prózája belső tartalma maradt, csupán a felszín hullámzásában volt érezhető, s talán e burkolt formában még lágyabban, harmóniában gazdagabban hatott, mivel zsongásának sem eredetét, sem végpontját nem lehetett megjelölni.

Később írott műveiben ugyanis, ha *rálelt* egy fontos igazságra vagy híres székesegyház neve került a tolla alá, megszakította a történetet és invokáció, megszólítás vagy terjedelmes ima formájában szabad folyást engedett *az effajta* szóáradatnak, amely a korábbi művekben még *belesimult* a próza *szövegbe*, csupán a felszín *hullámzása éreztette*, és *ebben* a burkolt formában *talán* még lágyabban, harmóniában gazdagabban hatott, mivel *e morajlásnak* sem eredetét, sem végpontját nem lehetett *pon-tosan* megjelölni.

Horváth Andor második szövegében kiemeltük a változásokat: látható, hogy a két verzió kevésbé különbözik, mondatfűzésük szinte teljesen azonos, mondánivalójukban árnyalatnyi eltérés sincs – mégis érezzük a szöveg finomodását, a

fordítói munka „belesimulását” a kész szövegbe, amelynek felszíne és anyaga így válik egyöntetűbbé, otthonos tapintásúvá, „testhezállóvá”.

Ahhoz, hogy teljesen otthon érezzük magunkat benne, jó volna megismerni a teljes szöveget, Proust korszaknyitó művének egyik alappilléret – a másik a regényfolyam befejező kötete, *A megtalált idő*, melyről tudjuk, hogy az első kötettel egy időben íródott, és e kettőre épült fel végül *Az eltűnt idő nyomában* félköríves boltozata. Reméljük, nem kell újabb évtizedet kívárni, hogy a 2002-es, 2013-as és a mostani közlések után végre magunkénak tudhassuk Horváth Andor fordítását, teljes egészében. Szükségünk van szellemi eleganciájára, nyelvi választékosságára, egyensúlyteremtő képességére és arra, hogy felmutassuk: a perifériának tekintett Erdélyben hasonló lélegzetű mű is születet.

■ JEGYZETEK

1. A Grasset kiadásában megjelent első kötetet további hat követte 1918 és 1927 között, a Gallimard gondozásában.
2. *Swann*, 1–3. Grill, Bp., 1937; *Bimbózó lányok árnyékában*, 1–4. Grill, Bp., 1938.
3. *Guermantes-ék*. Sajtó alá rendezte Somló Vera, Európa, Bp., 1983.
4. *Szodoma és Gomorra* (1996), *A fogoly lány* (2001), *Albertine nincs többé* (2006), *A megtalált idő* (2009), Atlantisz Könyvkiadó, Bp. (Veszedelemes viszonyok), Karafiáth Judit jegyzeteivel és utószóival.
5. *Miért fordítunk? Újra?* Lk.k.t. 2002. 10. sz. 98.
6. Marcel Proust: *Swann. Első rész. Combray*. (Ford. Horváth Andor) Lk.k.t. 2002. 10. sz. 99–108. és 11. sz. 112–123.
7. Marcel Proust: *Swann (részlet)*. Korunk 2013/7. 43–56.
8. Horváth Andor: *A Swann új fordítása elé*. Uo. 34–42.
9. Uo. 40.
10. Uo. 34.
11. Uo. 40–41.
12. Uo. 42.

